

UTICAJ ČASOPISA *PREGLED* NA DRUŠTVENI I KULTURNI ŽIVOT BOSNE I HERCEGOVINE KROZ PISANJE O AGRARNOJ PROBLEMATICI 1910-1913.

Apstrakt: *Štampa, dnevna ili periodična, predstavlja značajan izvor za proučavanje kulturnog i zabavnog života u Bosni i Hercegovini. Časopis „Pregled“ bavio se društvenim, ekonomskim i kulturnim pitanjima Bosne i Hercegovine. U radu pratimo pisanje časopisa „Pregled“ o agrarnoj problematici u prvom periodu njegovoga izlaza 1910-1913. godine. „Pregled“ ističe agrarno pitanje kao sudbonosno i shodno tome prilazi mu sa više aspekata. Prati agrarna dešavanja i u drugim zemljama Evrope, pravi paralele i daje eventuale prijedloge za rješavanje istog u Bosni i Hercegovini.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, štampa, časopis, „Pregled“, agrarno pitanje, ustav, Sabor.*

THE IMPACT OF MAGAZINE *PREGLED* ON SOCIAL AND CULTURAL LIFE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA, BY WRITING ON AGRARIAN ISSUES IN THE PERIOD 1910-1913.

Abstract: *Newspapers, either daily or periodic, represent a significant source of study on cultural and entertainment life in Bosnia and Herzegovina. The magazine Pregled dealt with social, economic and cultural issues of Bosnia and Herzegovina. Through our work, we follow the writings on agrarian issues of the magazine Pregled in the first period of his appearance running from 1910 until 1913. Pregled shows an agrarian issue as a crucial one and consequently approaches it from all sides. It follows the agrarian events in other countries of Europe, draws parallels, and eventually gives proposals for the same events in Bosnia and Herzegovina.*

Key words: *Bosnia and Herzegovina, newspapers, magazine, Pregled, agrarian issues, contitution, Parlament.*

Uvod

Otvaranjem prvih štamparija u Sarajevu i Mostaru, u drugoj polovini XIX stoljeća, Bosna i Hercegovina ulazi u novu fazu svog kulturnog razvitka. Ta faza se može pratiti pretežno, ako ne i isključivo, iz dvaju izvora: obimne arhivske građe i tadašnje štampe. Općenito govoreći, ona je bila posebno uticajan sistem društvene komunikacije. Ipak do „radikalnijeg“ preokreta u društvenom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine dolazi tek početkom XX stoljeća. Tada se na bosanskohercegovačkom kulturnom prostoru pojavilo nekoliko međusobno konkurentnih stalnih listova i časopisa. Pismeni Bosanci i Hercegovci, kojih je 1910. godini bilo negdje oko 12%, počinju intenzivnije čitati svoje listove, pretplaćuju se na njih, interesirajući se i postepeno opredjeljujući se za određene društvene, kulturne i političke opcije. Početkom XX stoljeća dolazi do prvih organizovanih istupanja radnika, do borbe za crkveno-školsku autonomiju, aktivnijih nacionalno-političkih aktivnosti Srba, Hrvata i Muslimana. Sve to je uticalo na pokretanje velikog broja časopisa i listova, kao i aktivno uključivanje domaćih intelektualaca u politička i društvena dešavanja u Bosni i Hercegovini. Listovi i časopisi toga vremena bili su pokretači i nosioci nacionalne akcije. Izuzetak su bili oni koji su izlazili pod okriljem Zemaljske vlade, poput *Sarajevskog lista* i *Nade*. Bez obzira na svoje političke programe svi listovi i časopisi su, na jedan djelotvoran način, bili mediji „umjetničke“ komunikacije.

Jedan od takvih nesumnjivo jeste i *Pregled*, časopis za društvena pitanja koji je poslije *Glasnika Zemaljskog muzeja* drugi najstariji časopis u Bosni i Hercegovini. Istovremeno *Pregled* je jedan od najstarijih časopisa za društvenu kritiku i teoriju na prostoru bivše Jugoslavije. U ovom radu detaljnije se osvrćemo na pisanje *Pregleda* u prvom periodu njegovog izlaženja, odnosno u periodu od 1910. do 1913. godine. Cilj inicijatora i pokretača ovog časopisa bio je da se pisanom rječju u tadašnjim društveno-političkim prilikama znatnije utiče na razvoj kulture u Bosni i Hercegovini. Baveći se kulturnim, različitim društvenim, ali i ekonomskim pitanjima ovaj časopis je vrlo brzo skrenuo pažnju čitalaca na sebe. Svojim pisanjem uspio se izdići iz lokalnih okvira i steći saradnike i iz Hrvatske i Srbije. Kao i svi drugi časopisi i listovi u tom periodu i on je imao periodičnih objektivnih poteškoća pa je i izlazio sa manjim i većim vremenskim prekidima. Ono što je njegova specifičnost, između ostaloga, je da je pored *Glasnika Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, jedina periodična publikacija u Bosni i Hercegovini koja je preživjela oba rata. Ovaj podatak je tim važniji ako uzmemo u obzir činjenicu da je u to vrijeme vijek trajanja mnogih časopisa u Bosni i Hercegovini, bez obzira na njihovu izdavačku politiku, redakciju, krug saradnika i slične okolnosti, bio vrlo kratkog daha.

Ovom prilikom ne ulazimo u kritičku ocjenu tadašnjih političkih i idejnih shvatanja urednika i saradnika *Pregleda*, niti želimo detaljno objašnjavati zašto se javlja kao časopis koji okuplja prvenstveno intelektualce Srbe u Bosni i

Hercegovini. Međutim, ova činjenica je itekako važna u razumijevanju sadržaja *Pregleda* i njegovog stava o aktuelnoj agrarnoj problematici u Bosni i Hercegovini u periodu 1910-1913. Pri tome, također, treba imati u vidu i prisutnost i budnost Austrije koja je ograničavala otvoreno iznošenje misli i razmišljanja u časopisu. Autori priloga nedvojbeno su morali dobro izvagati svaku napisanu riječ, koja se ticala brojnih kulturnih, naučnih, društvenih pitanja, a posebno složene agrarne problematike. Uprkos cenzurama i mnogim bjelinama u njemu, *Pregled* je nesumnjivo dao značajan doprinos u kulturnom razvitku Bosne i Hercegovine pomenutog perioda.

Državno-pravni položaj i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini

Kraj XIX stoljeća Bosna i Hercegovina je dočekala kao najzapadnija teritorija Osmanskog carstva. "U posljednjoj deceniji osmanske vladavine dobila je Bosna svoj prvi pisani ustav. Izdavanjem Ustavnog zakona Vilajeta Bosanskog 1867. godine izvršena je posljednja upravno-politička reforma Bosanskog pašaluka. Ovim zakonom Bosanski vilajet se dijelio na sedam sandžaka ili mutesarifluka: sarajevski, travnički, bihaćki, zvornički, hercegovački, banjalučki i novopazarski".¹ Međutim, u kontekstu rješavanja istočnog pitanja i Bosna i Hercegovine će biti predmet vrlo aktivnih i žučnih rasprava međunarodne diplomatije. Ubjedljivom diplomatskom akcijom i uz podršku Njemačke i Velike Britanije, Austro-Ugarska je Berlinskim kongresom 1878. godine i Novopazarskom konvencijom od 1879. godine uspjela dobiti mandat za upravu u Bosni i Hercegovini.² Uspostavom austrougarske uprave i sa svim promjenama koje su se dešavale, kako teritorijalnim, tako i ustavnim, Bosna i Hercegovina postaje poprište borbi na svim društveno-političkim poljima. Bosna i Hercegovina nije priznata kao samostalna zemlja Monarhije niti je ušla u sastav jedne ili druge njene države, već je imala status corpus separatuma. Istovremeno, takav status bio je povod uporne i pritajene borbe za dominaciju koja se tokom cijelog perioda okupacije vodila između Austrije i Ugarske.³ Kako za istoričare, tako također i za pravnike državopravni karakter uprave i položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave izuzetno je atraktivna i složena tema. Uspostavom austrougarske uprave koja je donijela brojne društveno-političke promjene, Bosna i Hercegovina postaje poprište borbi na svim društveno-političkim poljima.

Epicentar političkih, nacionalnih i ekonomskih previranja u Bosni i Hercegovini krajem XIX i u prvoj deceniji XX stoljeća bilo je agrarno pitanje. Ono je predstavljalo veliki administrativni problem Austro-Ugarskoj koja je istom pristupila na način da je pokušala uspostaviti balans među nacionalno-političkim

1 Uzeir Bavčić (priređivač), *Bosanski ustav*, Sarajevo 1991, 19.

2 Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, Sarajevo 1976, 23-24. (dalje: M. Imamović, *Pravni položaj*).

3 Todor Kruševac, *Sarajevo pod Austro-Ugarskom okupacijom 1878-1918*, Sarajevo 1960, 354.

strukturama u Bosni i Hercegovini. Pri tome nastojala je agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, bez radikalnih rješenja i oštrih zaokreta, postepeno riješiti i to u skladu sa sopstvenim interesima. Prioritetan cilj Monarhije bio je uvesti red u agrarne odnose dok se ne pronade odgovarajuće rješenje. Izmjene osmanskog tanzimatskog zakonodavstva imale su više kozmetičku nego praktičnu ulogu. Značajne prekretnice ovog perioda bile su aneksija proglašena 5. oktobra 1908. godine, Ustav za Bosnu i Hercegovinu 17. februara 1910. godine kao i početak rada bosanskohercegovačkog Sabora 15. juna 1910. godine, koji su se također značajno odrazili na višedecenijsko rješavanje agrarnog problema. Sabor postaje epicentar borbe za rješavanje agrarnog pitanja, kroz koja se direktno ukrštavaju i suprotstavljaju mnoga druga neagrarna pitanja. Kroz pisanje *Pregleda* može se pratiti oštra politička rasprava, interesno i ideološko grupisanje i diferenciranje unutar samog Sabora. Bio je to razlog što se o ovom pitanju pavela i široka društvena rasprava i ovo pitanje se pokušalo riješiti na razne načine, pa su tako organizovane konferencije, pravljene ankete, izdavane proklamacije i slično. Diskusija se vodila posebno o statusu tri kategorije seljačkog stanovništva – slobodnim seljacima, kmetovima i kmetovima slobodnim seljacima i naslijeđenim problemom pitanja vlasništva i dileme kako provesti ključni zadatak otkupa kmetskih selišta.⁴ O tome ćemo detaljnije govoriti kroz analizu pisanja *Pregleda*.

Pregled o agrarnoj problematici u Bosni i Hercegovini (1910-1913)

U januaru 1910. godine u ured vladinog povjerenika za grad Sarajevo došla je molba za izdavanje dozvole za pokretanje lista *Pregled*. Potpisnici ove molbe bili su Vasilj Grđić i Risto Radulović. Uprkos nepovoljnim političkim prilikama prvi broj *Pregleda* izlazi 1. februara 1910. godine. U ovom broju jasno je naznačen fokus interesovanja i cilj njegovog pokretanja.

Pokretanje našeg lista treba da bude skroman početak u stvaranju pozitivnog demokratisanja. Diskusiju, kao prirodnu posljedicu nove kulture, mi težimo da podignemo na viši stepen, da inteligenciji stvorimo mogućnost da ne utone u moru demagogije. Hoćemo da se obavještavamo međusobno, da obavještavamo druge o sebi i sebe o drugima. Srpski i demokratski, to je naš program. Dopuštamo sve poglede, od konzervativnih do radikalnih, prepuštajući piscima potpunu odgovornost. Naša je jedina ambicija da budemo jedna mala slobodna tribina za pretresanje svih društvenih pitanja.⁵

4 Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba Austro-Ugarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Knjiga LXXIX, Sarajevo 1987, 162.

5 *Pregled*, list za nauku i socijalni život, br. 1, Sarajevo 1910, 1.

Prvi urednik novog časopisa bio je Jevto Dedijer, a vlasnik Vasilj Grđić. Dedijer je uredio brojeve od 1 do 4, a zatim u septembru 1910. godine na mjesto urednika dolazi Risto-Rinda Radulović. Radulović je obnašao ovu funkciju sve do aprila 1913. godine. Od maja 1911. godine uz njega u uređivanju *Pregleda* učestvuje i dr. Vladimir Čorović. *Pregled* su rukovodili srpski intelektualni krugovi koje su predvodili Vladimir Škarić, Nikola Stojanović, Pero Slijepčević, Vladimir Čorović, Vasilj i Šćepan Grđića, Uroš Krulj i drugi. Po svojoj formi i sadržaju *Pregled* je imao karakter revije. U svojoj prvoj etapi izlazi kao „list za nauku i socijalni život“. Iako je 1910. godine pokrenut kao mjesečnik, u 1911. godini je izašao jedan trobroj, dok su zadnje dvije sveske u 1912. godini bile trobroj, odnosno četvorobroj. Sve to ukazuje na brojne probleme sa kojima se *Pregled* susretao. „Čitavo vrijeme izlaženja 1910-1913. godine štampao se u Sarajevu. Prvo u srpskoj dioničkoj štampariji, a nakon toga u štampariji *Naroda*. Izuzetak su brojevi 4-5 iz 1912. godine koji su štampani u Tuzli u štampariji Riste Sekulića. Svi brojevi *Pregleda* štampani su ćirilicom. Četverobrojem *Pregleda* (br. 9-10-11-12) od 1. aprila 1913. godine ugasio se prvi period ovoga časopisa”.⁶

Smjena uredništva podrazumijevala je i promjene uređivačke politike, ali se *Pregled* nikako ne može svrstati u one zagrižene listove koji nisu birali riječi u svojoj kritici društveno-ekonomskog ambijenta, određene nacije, ideologije ili religije. Na stranicama *Pregleda* redovno su dominirala aktuelna politička pitanja, članci o ekonomskim pitanjima u Bosni i Hercegovini, agrarnim problemima i statusu kmetova, pitanju školstva i prosvjete i slično. Međutim, ključno polazište i pristup ovim pitanjima uredništva i saradnika *Pregleda* bili su u potpunoj suprotnosti s politikom koju je provodio Benjamin Kalaj. O tome svjedoči dominirajući ton velikog broja objavljenih tekstova.⁷

Od samog početka svog izlaženja, *Pregled* je počeo značajnije uticati na društveni i kulturni život u Bosni i Hercegovini. Tretirao je naučna, socijalna, politička i ekonomska pitanja, dok izvorne literarne radove nije donosio. Međutim, srpski intelektualci koji su pisali i saradivali s *Pregledom* uvidjeli su zgodan način da kroz ovaj časopis utječu i na širenje svijesti o značaju rješavanja agrarnog pitanja. *Pregled* postepeno postaje javna tribina na čijim stranicama se tražilo najbolje rješenje agrarnog pitanja. Diskusije sa saborskih sjednica prenijele su se i nastavljale na stranicama *Pregleda*. Također, istina dosta rjeđe, u *Pregledu* su o agrarnoj problematici pisali i intelektualci koji nisu pripadali srpskom nacionalnom krugu poput Hamida Svrze, Karla Kadleca i drugih.⁸ U takvim rijetkim slučajevima, poput slučaja Hamida Svrze, stajala je onda ispod njegovog teksta napomena npr. „Mišljenje jednog Muslimana“.⁹ O agrarnom pitanju, važno je naglasiti, u *Pregledu* su pisali i autori iz Hrvatske i Srbije tako da su se mogla čuti i nezvanična mišljenja bosanskohercegovačkih susjeda o toj problematici. Pomnija analiza objavljenih

6 *Bibliografija Pregleda 1910-1912, 1927-1941*, Sarajevo 1967, 9.

7 Opširnije o tome u: *Prilozi*, br. 6, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1970, 205-207.

8 Vidi: *Pregled*, br. 6, god. I/1910, (15.11.1910).

9 Hamid Svrzo, Bosna i Hercegovina-Agrarno pitanje, *Pregled*, br. 6, god. I/1910, 410.

članaka u *Pregledu* ukazuje da su o agranoj problematici i sami srpski intelektualci, pripadnici različitih političkih partija, imali različita mišljenja o konačnom rješenju. To se posebno uočava u pisanju Nikole Stojanovića, Šćepana Grđića, Danila Dimovića, Vojislava Šole kroz čije tekstove možemo rekonstruisati složenu srpsku politiku unutar Sabora. Istovremeno, uočavamo dva, značajno različita perioda tretiranja i odnosa agrarnog pitanja na stranicama *Pregleda*. Prvi period jeste period od pokretanja časopisa *Pregled* pa do donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu* (april 1911), a druga faza uslijedila je nakon aprila 1911. do njegovog gašenja u aprilu 1913. godine.¹⁰

Agrarno pitanje kroz *Pregled* u periodu do donošenja Zakona o fakultativnom otkupu kmetских selišta

U ovoj analizi osvrnuli smo se na članke koji se direktno tiču agrarnog pitanja iako se ovo pitanje provlači i kroz brojne druge članke. Otvorena diskusija o agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini počinje već sa drugim brojem *Pregleda* (1. april 1910). Tekstom pod naslovom „Otkup kmetova“, Nikola Stojanović je praktično otpočeo borbu Srpske narodne organizacije za sprovođenje obaveznog otkupa. Pod vodstvom Riste Radulovića i Vasilja Grđića *Pregled* je okupio i angažirao najveći dio srpske inteligencije iz cijele zemlje. Većina intelektualaca koja je pisala za *Pregled* pripadala je Srpskoj narodnoj organizaciji (SNO) koja je stvorena od tri grupe. Prvu su činili Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i Milan Srškić. Oni su 1905. godine pokrenuli „Srpsku riječ“ i zastupali su u prvom redu ekonomske interese srpske populacije u Bosni i Hercegovini. Druga grupa je djelovala po Bosanskoj krajini okupljena oko „Otađzbine“ pod vodstvom Petra Kočića i Vukosava Gruberovića. Zastupali su radikalna rješenja agrarnog pitanja. Trećoj grupi pripadala je mlada srpska inteligencija okupljena u Mostaru oko lista „Narod“. U Mostaru je postojala i jedna proaustrijska grupa pod vodstvom Lazara Dimitrijevića, okupljena oko časopisa „Dan“, ali bez nekog značajnijeg uticaja na rješavanje agrarnog pitanja. Članci koje su pisali N. Stojanović, D. Dimović i Š. Grđić bile su smjernice buduće politike srpskih poslanika u Saboru. Oni su svojim radovima insistirali na sprovođenju zakona o obaveznom otkupu, a s druge strane nastojali su očuvati, što je bolje moguće, savez sa Muslimanima. Intenziviranje agrarnog pitanja potaklo je i kolektivne seljačke pobune početkom 1910. godine. Iz epicentra u Bosanskoj krajini brzo su se proširile na sjeverne krajeve. Zaustavljene su na rijeci Bosni kordonima vojske i žandarmerije. Vlast je za pobunu okrivila Nikolu Stojanovića, iako je nesumnjivo pobuna izbila pod utjecajem Kočićeve „Otađzbine“ koja je nastojala animirati i organizovati kmetove s ciljem jačanja pritiska protiv fakultativnog otkupa. U vrijeme pobune odnosno tzv. „štrajka“ u Bosanskoj krajini i Posavini muslimanski i srpski poslanici u Saboru zaoštravaju

¹⁰ Prvi period obuhvata brojeve *Pregleda* 1-7/8, godina I/1910, dok drugi period obuhvata brojeve 1/3, godina II/1911 i brojeve 1-9/12, godina III/1912.

odnose, dok istovremeno srpski i hrvatski približavaju. Međutim, do srpsko-hrvatskog političkog saveza ne dolazi zbog neprevaziđenih suprotnosti između srpske i hrvatske politike koje su se javljale iz neriješenog državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine.¹¹

Ova dešavanja budno je pratio *Pregled*. Nikola Stojanović nastoji kroz ekonomske, nacionalne, političke i socijalne razloge uvjeriti čitateljstvo da je obligativni otkup kmetova zapravo samo dio agrarnog pitanje u Bosni i Hercegovini. Nastoji ih uvjeriti da bi oslobođenje kmetova dovelo do kulturnog napredovanja, a odrazilo bi se i na higijensko podizanje seljaka. On pravi analizu eventualnog fakultativnog otkupa, a čak i povlači paralelu sa fakultativnim otkupom u Japanu, misleći da bi se taj princip mogao primijeniti i u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, kada je u pitanju fakultativni otkup ističe da je “za preciziranje tih mjera potreban veliki statistički materijal, koji mogu dobiti samo oni, kojima vlada hoće da ga dade”.¹² Na drugoj strani, Šćepan Grđić pokušava statističkim podacima i tabelarno uvjeriti javnost da je obligativni otkup ustvari pravilno rješenje. Na taj način je, između ostalog, pokušao da agrarno pitanje prikaže kao socijalno, a ne vjersko pitanje. Većina podataka koje je iznosio Š. Grđić bio je rezultat nezvaničnih proračuna iako je on tvrdio da „stoji sa autentičnim podacima svakome na raspoloženju ko sumnja u tačnost ovih podataka”.¹³ Svoj doprinos obligativnom rješenju agrarnog pitanja dao je i Danilo Dimović. On kroz *Pregled* puno energičnije i radikalnije piše o agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini. Ističe socijalnu stranu tog pitanja, mada i kroz pravne odnose prvenstvo daje kmetu. Opisujući odnos kmet - aga on ne daje čak ni mogućnost razgovora o fakultativnom otkupu. Naglašava da po tom pitanju nema kompromisa, popuštanja i da ono ne smije biti predmet političkih špekulacija.¹⁴ *Pregled* je objavljivao tekstove posvećene sveopćem stanju u bosanskohercegovačkoj poljoprivredi. Milan Pribičević to stanje u svojim člancima predstavlja prilično realno i ukazuje na glavne probleme i propuste koji dovode do lošeg stanja u poljoprivredi. Ukazuje na nekoliko glavnih problema koje vidi prvenstveno u: aktuelnom kmetstvu, općoj neprosvjećenosti seljaka, neznanju austrougarske uprave kako da pomogne zemljoradnju, nedostatku novca, nedovoljnim i lošim saobraćajnim vezama.¹⁵ U diskusijama unutar Sabora evidentna je bila privredna i kulturna zaostalost svih strana, što je nerijetko znalo dovesti do žučnih i uvredljivih rasprava. U *Pregledu* br. 5 možemo pročitati kritiku Vladimira Andrića na austrougarsku upravu. On nastoji sa ekonomsko-tehničke strane prikazati nepreciznost u „Osnovi zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini“. Dovodi u pitanje i garancije eventualnih kreditora kmetova i u svojoj debati kaže

11 M. Imamović, *Pravni položaj*, 241-243.

12 Nikola Stojanović, Otkup kmetova, *Pregled*, br. 2, 1. april 1910, 69.

13 Šćepan Grđić (Slavljanski), Agrarno pitanje i muslimani, *Pregled*, br. 2, 1. april 1910, 109.

14 Danilo Dimović, Kmetsko pravo prekupa, *Pregled*, br. 3, 1. juni 1910, 159-162.

15 Milan Pribičević, Ekstenzivnost bosansko-hercegovačke poljoprivrede i njezini uzroci, *Pregled*, br. 4, 199-204.

da se nada "da će se ova sumnjiva igra odmah u saboru razbistriti i da naš seljak neće biti žrtva političkih i berzanskih špekulanata".¹⁶ Kako se približavala sama debata o agrarnom pitanju u Saboru, planirana za jesensko zasjedanje, tako se kroz *Pregled* intenziviralo pisanje kroz koje su se iznosile razne konstatacije koje bi trebale dovesti do izglasavanja odluke o obligativnom otkupu kmetova. Rješenje se vidi u oslobađanju i zakonskom osiguravanju „Existenzimuma“ za kmetove. Čak se u tekstovima apelira na Muslimane da pristanu na obligativni otkup jer će im on omogućiti da postanu vlasnici bankovnih, industrijskih i trgovačkih preduzeća. Ovde je evidentno da su se suprotstavile dvije interesne sfere, ali je na kraju ipak prevagnula veća netrpeljivost prema austrougarskoj upravi, nego stvarna želja da se Muslimanima pomogne u agrarnom problemu. *Pregled* od 15. oktobra 1910. godine prenosi tekst dr. Karla Kadleca kojeg je preveo Vladimir Andrić, u kojem se govori o istorijskom razvitku agrarnog prava u Bosni i Hercegovini prije dolaska Austro-Ugarske. On pravi kratko poređenje agrarnih odnosa prije i nakon dolaska Osmanlija, istovremeno praveći paralelu sa istim odnosima u Hrvatskoj, Ugarskoj i Srbiji. Svoj tekst završava Saferkom naredbom iz 1859. godine za koju kaže da je osnov agrarnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini.¹⁷ Jedan od rijetkih koji je pisao o agraru u *Pregledu*, a nije pripadao srpskom korpusu bio je Hamid Svrzo. Obzirom da u svojim tekstovima oštro kritikuje MNO i političko rukovodstvo, nije čudno što je našao svoje mjesto na stranicama *Pregleda*. Vremenom se u mnogobrojne debate o agrarnom pitanju uvuklo i pitanje porijekla bosanskohercegovačkog stanovništva. *Pregled* na svojim stranicama objavljuje tekst Jevte Dedijera pod naslovom „Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva“.¹⁸ Bez obzira što sam autor ukazuje da se ne može računati na potpunu tačnost njegovog teksta, on ipak na svoj način skreće pažnju javnosti da i sa te strane obrati pažnju na agrarno pitanje. Srpski poslanici su nastojali čiflučku zemlju prikazati kao zakupnikovu, pa s tim ciljem upućuju i zahtjev Zemaljskoj vladi da sastavi tačnu statistiku kmetovskih selišta. Te podatke je *Pregled* redovno donosio na svojim stranicama, želeći i na taj način ispoljiti značaj tog izuzetno važnog pitanja.¹⁹ Posljednjim brojem 7. i 8. (15. januar 1911) za godinu I/1910 *Pregled* ujedno donosi i posljednje članke o agraru uoči konačne odluke. Bez obzira na sve dotadašnje žučne rasprave saborska debata o fakultativnom otkupu prošla je u miru. Generalna debata otvorena je 4. aprila 1911. godine, a specijalna debata na kojoj je usvojen prijedlog *Zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta* narednog dana. Zakon je praktično potvrdio dotadašnji princip fakultativnosti prilikom rješavanja agrarnih odnosa. Novim zakonom su osigurana potrebna finansijska sredstva za otkup i obavezno posredovanje zemaljskih vlasti. *Zakon o fakultativnom otkupu* podržali su svi muslimanski i hrvatski poslanici. Vlada je željela da za ovaj

16 Vladimir Andrić, Nekoliko riječi o „Osnovi agrarnog zakona“, *Pregled*, br. 5, 286.

17 Karlo Kadlec, Historijski razvitak agrarnog prava u Bosni i Hercegovini prije austro-ugarske okupacije, *Pregled*, br. 6, 378-388.

18 Jevto Dedijer, Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva, *Pregled*, br. 7 i 8, 421-431.

19 Prilozi agraru (sa tabelama o kmetovskim selištima), *Pregled*, br. 7 i 8, 470-474.

zakon osigura i nekoliko srpskih poslanika i u tome je i uspjela. Za ovaj zakon je glasalo 12 srpskih poslanika.²⁰ Na taj način je završena nacionalno-politička borba izazvana diskusijama o agrarnom zakonu.

Pisanje *Pregleda* nakon donošenja Zakona o fakultativnom otkupu

Nešto više od mjesec dana, 15. marta 1911. godine, nakon usvajanja *Zakona o obligativnom otkupu*, izašao je trobroj *Pregleda* za godinu II/1911. Sama činjenica da je izašao kao trobroj ukazuje na izvjesne poteškoće prilikom štampanja i izdavanja. U ovom periodu broj tekstova koji pišu o agrarnom pitanju Bosne i Hercegovine kroz *Pregled* se znatno smanjio. Prostor je ustupio drugim značajnim pitanjima kojima se također bavio. Tako se Jovo Simić kroz tekst „Naš privredni život“ dotiče svih privrednih grana i navodi uvjete koji bi omogućili privredno napredovanje.²¹ Na stranicama *Pregleda* nailazimo i na članak „Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini“²² koji je napisao Vojislav Hranić. Članak je sam po sebi pun kontraverznih tvrdnji, metodskih grešaka i autor u više navrata iznosi kontraverzne stavove.²³

Pregled br. 2 za Godinu III/1912. od 15. februara 1912. godine donosi članak glavnog urednika ovog časopisa.²⁴ Risto Radulović je, u odnosu na ostale koji pišu u *Pregledu*, pisao racionalnije i kritičnije. Suprotstavljao se pojavama patrijarhalnog društva i neumorno se borio za svoju viziju bosanske zemlje i njenih naroda, kojoj je smetala austro-ugarska uprava. Bio je privržen svojoj bosanskohercegovačkoj zemlji i domaćem stanovništvu svih konfesija. Kao takav nije bio posebno voljen ni kod svojih sunarodnika. Iako se i kod njega ponekad uočava pristrasnost, bio je jedan od rijetkih bosanskohercegovačkih publicista koji je otvoreno kritikovao politiku i metode austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Zbog neprevaziđenog nacionalno-vjerskog raskola u zemlji i Radulović je bio prvenstveno ideolog srpskog naroda, ali istovremeno i zagovornik saradnje svih naroda Bosne i Hercegovine. Bez obzira na sve okolnosti svoga djelovanja Radulović je bez sumnje ostavio veliki trag u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine. U *Pregledu* se susrećemo i sa člankom koji govori o agrarnoj reformi u Rumuniji, opisujući sveopće stanje seljaka, ustanak te posljedice agrarne reforme.²⁵ Osvrt na Ramazanski zakon i njegove posljedice kroz *Pregled* je dao i Đorđo Lazarević. On ukazuje na značajne i krupne razlike između mulka i mirije.²⁶

20 M. Imamović, *Pravni položaj*, 245-246.

21 Jovo Simić, Naš privredni život, *Pregled*, br. 1/3, 98-105.

22 Članak je preštampan iz Hrvatske Zajednice, Sarajevo 1911, 56.

23 Vojislav Hranić, Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini, *Pregled*, br. 1/3, godina II/1911, 135-138.

24 Risto Radulović, Seljak i politika, *Pregled*, br. 2, godina III/1912, 65-69.

25 Dr. Dragičesko, Agrarne reforme u Rumuniji, *Pregled*, br. 3, godina III/1912, 162-167.

26 Đorđo Lazarević, Osnova zakona o ukidanju nekih odredaba zakona o zemljišnom posjedu od 7. Ramazana 1274, *Pregled*, br. 6,7 i 8, godina III/1912, 313-326.

U posljednjem četvorbroju *Pregleda* od 1. aprila 1913. godine nailazimo na posljednji članak „Zaštita malog seoskog posjeda“ vezan za agrarnu situaciju u Bosni i Hercegovini. U njemu Đoko Perin ističe značaj usvajanja i primjene ovog zakona u velikom broju zemalja navodeći dvije stvari koje su bile svim društvima zajedničke: bili su rezultat teških momenata velikih kriza i u svim državama zakoni su uvedeni fakultativno.²⁷ Ovaj broj *Pregleda* br. 9-12, bio je ujedno i zadnji broj koji je izašao u prvom periodu njegovog izlaženja 1910-1913. godine. Evidentno je da se *Pregled* u prvoj polovini svog izlaženja bazirao na ubjeđivanju javnosti za prihvatanje obligativnog otkupa, dok je u drugoj polovini izlaženja umjerenije i sa smanjenom dozom kritičnosti prilazio agrarnom problemu.

Zaključak

Od pokretanja nekoliko istovremenih listova i časopisa u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Bosanci i Hercegovci su se nalazili pred izazovom odabira novinskih štandova. Oni su birali, kupovali i čitali one časopise koji su im po svojoj vrsti i načinu plasiranja informacija najviše odgovarali. Pišući o različitim političkim, nacionalnim i socijalnim idejama, štampa je uveliko utjecala na svijest čitalaca, na razvoj komunikacije i konačno na društveni i kulturni život Bosne i Hercegovine. Među takve nedvojbeno ubrajamo i *Pregled* časopis sa zavidno širokim kulturnim vidicima u periodu strogog nadzora Monarhije. Svojim djelovanjem snažno je utjecao na buđenje nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini. Pored aktuelnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, *Pregled* je zainteresovane informisao i o ključnim društveno-političkim kretanjima u cijeloj Europi. Objavljujući tekstove političke, naučne ili kulturne prirode, a istovremeno vodeći računa da o svemu tome piše bez vrijeđanja bilo čijih interesa i ideologija dovoljno govori o značaju *Pregleda* u kulturnom životu Bosne i Hercegovine.

Stvarne razloge zbog kojih je *Pregled* 1. aprila 1913. godine prestao sa izlaženjem nije bilo moguće objektivno utvrditi. Uprkos svemu, vjerovatno bi istu sudbinu doživio godinu dana kasnije sa početkom Prvog svjetskog rata. Međutim, njegov koncept, način rada i utjecaj nesumnjivo su bili vrlo značajni što potvrđuje i činjenica da je *Pregled*, nakon nekoliko gašenja, ponovo obnovljen 2003. godine i to kao univerzitetski časopis za društvena pitanja. Od tada kao savremen i aktuelan časopis, prati sveokupan i složeni život u Bosni i Hercegovini, tretirajući na svojim stranicama sva aktuelna previranja i kolebanja savremenog trenutka. Redakcija časopisa objavljuje tri broja godišnje, a od 2008. godine *Pregled* ima svoje međunarodno izdanje na engleskom jeziku *Survey*, koje je u međunarodnoj akademskoj zajednici veoma dobro prihvaćeno. Indeksiran je u tri međunarodne baze podataka, a ima i svoju web stranicu.

27 Đoko Perin, Zaštita malog seoskog posjeda, *Pregled*, br. 9-12, 499-512.

Činjenica je da je druga decenija XXI stoljeća vrijeme interneta, satelitskih kanala i sveukupnog bržeg protoka informacija, pri čemu printani časopisi gube svoj značaj. Međutim, upravo printane publikacije, poput *Pregleda*, ostavljaju trajni trag u kulturnoj baštini svake zemlje i nesumnjivo će kao takvi biti predmet izučavanja istraživača koji će tek doći.

Summary

Since the launch of several simultaneous newspapers and magazines during the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina, Bosnians and Herzegovinians were facing the challenge of choosing newspaper booths. They chose, bought and read those magazines that were most suitable for them, in terms of type of magazine and the way they placed different information. Writing about different political, national and social ideas, the press has greatly influenced the awareness of readers, the development of communication, and finally the social and cultural life of Bosnia and Herzegovina. One of these magazines is undoubtedly *Pregled*, magazine with enviably broad cultural aspects during the period of strict Monarchy supervision. Through its activity, it strongly influenced the awakening of national consciousness in Bosnia and Herzegovina. In addition to current events in Bosnia and Herzegovina, *Pregled* also informed interested readers about key socio-political developments in Europe. *Pregled* published texts of political, scientific or cultural nature, while at the same time taking care to write about all this without violating anyone's interests and ideologies, which sufficiently speaks about the importance of the this magazine in the cultural life of Bosnia and Herzegovina.

The real reason why *Pregled* ceased to exist on April 1, 1913 was not possible to determine objectively. In spite of everything, it probably would have experienced the same fate a year later, with the outbreak of World War I. However, its concept, mode and influence were undoubtedly very important, as confirmed by the fact that *Pregled*, despite a few shut downs, was re-established in 2003 as a university journal for social issues. Since then, as a contemporary magazine, it follows the comprehensive and complex life in Bosnia and Herzegovina, treating on its pages all the current turmoil and fluctuations of the present moment. The magazine publishes three issues annually, and since 2008, *Pregled* has its international edition in the English language *Survey*, which is widely accepted in the international academic community. It is indexed in three international databases, and it has its own website.

The fact is that the second decade of the twenty-first century is the era of internet, satellite channels and the overall faster flow of information, where printed magazines are losing their significance. However, printed publications, such as *Pregled*, leave permanent trace in the cultural heritage of each country and, as such, will undoubtedly be the subject of research for future researchers.

Prilozi

Rođen je 15. augusta 1880. godine u selu Čepelica kod Bileće. Još kao gimnazijalac u Mostaru počeo se interesovati za pitanja položaja i načina funkcionisanja sela. Doktorirao je u Beču 1907. godine, nakon čega se zaposlio u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i tu je radio sve do aneksije 1908. godine. Tokom 1910. godine odlazi u Beograd gdje se zaposlio kao docent geografije na beogradskom Univerzitetu. Početkom Prvog svjetskog rata emigrirao je u Francusku, pa potom u Švicarsku. Nakon završetka rata vratio se u Bosnu i Hercegovinu, gdje je i umro 24. decembra 1918. godine u Sarajevu.

Dr Jevto Dedijer

Prilog 1. *Jevto Dedijer (1880-1918)*.
Urednik Pregleda za br. 1-4.

gimnaziju. Iz iste je izbačen zbog učesća u antirežimskim demonstracijama. Školovanje je nastavio prvo u Sremskim Karlovcima, Sušaku i zatim u Slavonskoj Požegi. Nakon završetka gimnazije, studirao je romanistiku i germanistiku u Beču i Ženevi, ali radi narušenog zdravlja 1906. godine vraća se u Bosnu i Hercegovinu prije završetka studija. Ubrzo, 1. januara 1907. godine postaje urednik lista *Narod* koji je izlazio u Mostaru. Nakon proglašenja aneksije putuje u Pariz i Petrograd ispitujući eventualne mogućnosti poništavanja aneksije. Od septembra 1913. godine postaje urednik *Pregleda*, a godinu dana kasnije i urednik lista *Narod*, koji je ponovo počeo sa izlaženjem. Pisao je i publikovao brojne tekstove i učestvovao u organizaciji i izvođenju pojedinih društvenih i kulturnih manifestacija. Nakon ubistva prestolonasljednika Ferdinanda, austougarska vlast ga je protjerala u Mostar, a nakon toga deportovan

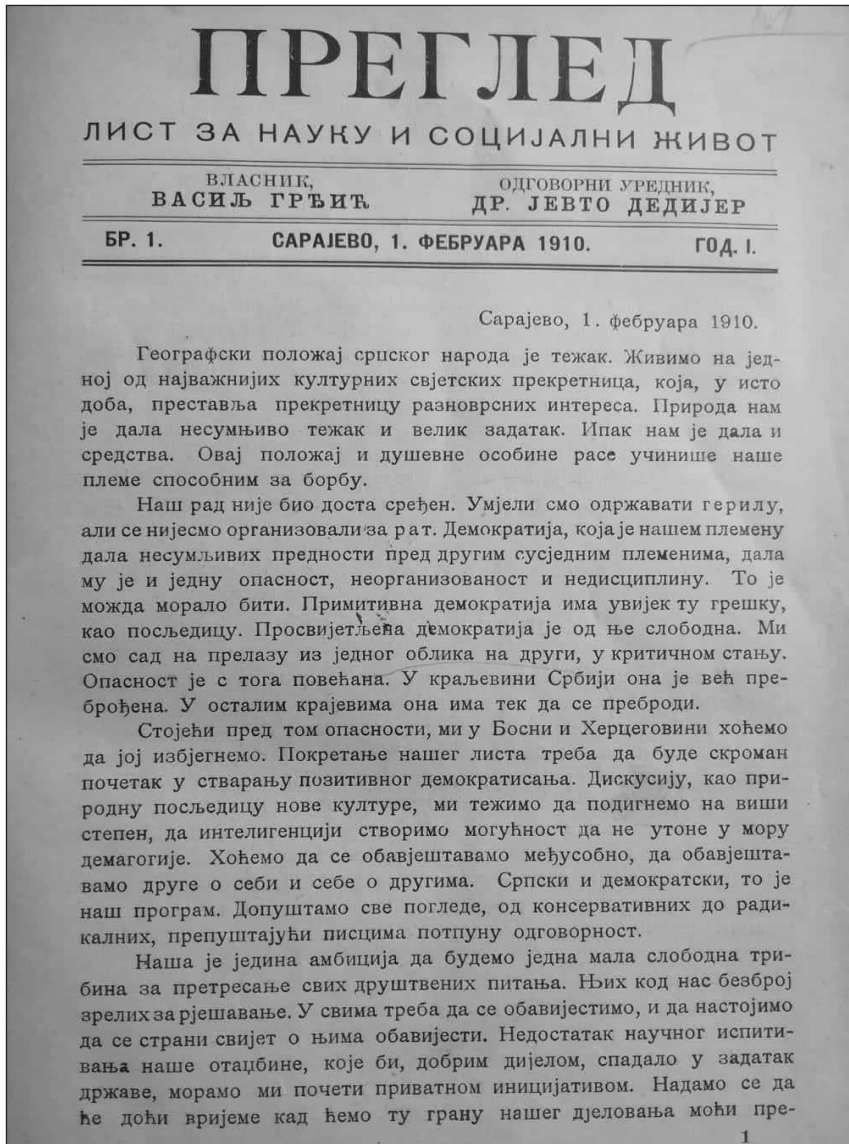
Rođen je u Mostaru 21. septembra 1880. godine, a porijeklom je iz trgovačke porodice iz jednog hercegovačkog sela – Tulja, blizu Trebinja. Nakon osnovne škole upisao je t r g o v a č k u školu iz koje se prbacuje u novoosnovanu m o s t a r s k u

Risto Radulović

Prilog 2. *Risto Radulović-Rinda (1880-1915)*, urednik *Pregleda* od 15. septembra 1910. pa do aprila 1913. godine.

je u koncentracioni logor u Aradu, gdje je umro 20. februara 1915. godine. Posmrtni ostaci su mu prenijeti u Mostar tek nakon Prvog svjetskog rata gdje je i sahranjen 19. februara 1922. godine. Nedvojbeno je da je lik i djelo Riste Radulovića-Rinde značajno i trajno ostavilo traga u istoriji Bosne i Hercegovine.

Prilog 3. Prva stranica prvog broja Pregleda koji je izašao 1. februara 1910. godine